

Portugalin kieli

Portugali kuuluu romaanisiin kieliin; sen sisarkieliä ovat espanja, ranska, italia, romania, katalaani, galego, oksitaani (provensaali), retoromaani, sardi ja dalmatia. Romaaniset kielet ovat kehittyneet latinasta: Rooman valtakunnan luhistuttua latinan kieli ei pysynyt yhtenäisenä vaan eri puolilla puhutut kansanlatinan murteet eriytyivät vähitellen omiksi kielikseen.

Portugalia puhuu nykyään äidinkielenään noin 200 miljoonaa ihmistä ympäri maailmaa. Sitä puhutaan virallisena kielenä Portugalissa, johon kuuluvat emämaan lisäksi Azorien ja Madeiran saaret, Brasiliassa sekä Afrikan maista Mosambikissa, Angolassa, Kap Verdessä, Guinea-Bissaussa ja São Tomé ja Princiessä. Myös Itä-Timor valitsi portugalin historiallisista syistä viralliseksi kielekseen maan itsenäistyttyä. Lisäksi portugalilla on pitkä perinteet ja se on edelleen tärkeä kulttuurikieli myös Goassa ja Macaossa. Itse portugalin lisäksi monissa entisissä siirtomaissa puhutaan portugaliiin pohjautuvia kreolikieliä.

Roomalaiset saapuivat Iberian niemimaalle vuonna 218 eKr. Heitä ennen ainakin kelttien ja iberien tiedetään asuttaneen aluetta. Roomalaisten mukana uusille alueille levisi latina, joka syrjäytti siellä aiemmin puhutut kielet; niemimaan esiromaanisista kielistä ainoastaan baski on säilynyt. Valloitetujen kielet eivät kuitenkaan kadonneet jättämättä jälkeensä valloittajien kieleen ja sitä kautta alueen nykyisiin romaanisiin kieliin, joiden sanastossa heidän perintönsä on yhä nähtävissä. Iberistä alkuperää olevia sanoja portugalissa ovat ilmeisesti esim. cama 'sänky', barro 'savi', sapo 'rupikonna', manteiga 'voi' ja veiga 'niitty', kelttiläistä taas virar 'kääntyä', saraiva 'rae(sade)', cerveja 'olut', camisa 'paita' ja légua 'peninkulma'. Baskista ovat peräisin esquerda 'vasen' ja bizarro 'jalo, urhea, pöyhkeä'.

Roomalaisvaltaa seurasi kansainvaellusten aika. 400-luvulta 700-luvulle lukuisat germaaniheimot tulivat koettamaan onneaan Iberian niemimaalle ja perustivat useita pieniä ja enimmäkseen lyhytikäisiä valtakuntia. Tällä kertaa uudet isännät eivät horjuttaneet kielioloja vaan roomalaisten syvään juurruttama latina säilyi. Germaaninen vaikutus kuitenkin näkyy sanastossa: portugalissa germaanista alkuperää ovat esim. branco 'valkoinen', roubar 'varastaa', guerra 'sota', luva 'hansikas' ja elmo 'kypärä'.

Vuonna 711 maurit aloittivat niemimaan valloituksen. Merkittävä osa Iberiaa oli pitkään arabien hallinnassa, ja heidän vaikutuksensa onkin tuntuva niin kielessä kuin kulttuurin eri osa-alueilla. 800-luvulla alkoi Reconquista, niemimaan kristittyjen kuningaskuntien vuosittainen taistelu alueiden takaisinvaltaamiseksi. Lopullisesti arabit karkotettiin Portugalista, Algarvesta, 1249, ja nykyisen Espanjan viimeinen maurivaltakunta, Granada, kukistui 1492. Portugalin lukemattomista arabialaisperäisistä sanoista mainittakoon arroz 'riisi', almofada 'tyyny', alfândega 'tulli', almôndega 'lihapulla', açúcar 'sokeri', alfaiate 'rätälä', aldeia 'kylä', xarope 'siirappi', xadrez 'shakki', chafariz 'suihkulähde', refém 'panttivanki', oxalá 'kunpa', até 'saakka, asti'.

Portugalin kieli sai alkunsa Minho-joen (rajan toisella puolen Miño) laaksossa puhutusta galego-portugalin nimellä tunnetusta kielimuodosta. Koko Iberian niemimaalla kansankielet olivat pitkään vain puhutun kielen asemassa, kirjoitettuna kielenä käytettiin latinaa, maurilaisvallan aikaan myös arabiaa. Ensimmäiset kansankieliset kirjalliset dokumentit lienevät peräisin 1200-luvulta. Galego-portugali oli jo hyvin varhain, 1200- 1300-luvuilla, kukoistava runouden kieli; kirjoitettiinpa jopa Kastilian hovissa säkeitä tällä kielellä.

Portugalin itsenäistyttyä 1143 valtakunnanraja jakoi kielialueen kahtia, mikä lopulta oli johtava erillisten portugalin ja galegon kielten syntyyn. Portugalissa pohja yleiskieleen saatiin huomattavasti Minhoa etelämpää, olihan sivistyselämän keskus Coimbra yliopistoineen ja pääkaupunki 1200-luvulta lähtien Lissabon. Pohjoismurteissa sen sijaan on paljon galegoa muistuttavia piirteitä, ja rajan molemmin puolin asuvat voivatkin kommunikoida murteella keskenään ilman minkäänlaisia vaikeuksia, vaikka kirjakielet ovatkin erilaiset. (Portugalin läheisin sukukieli galego on nykyään espanjan ohella virallinen kieli Galician autonomisessa maakunnassa ja sitä puhuu noin 2,5 miljoonaa ihmistä.)

Ns. modernin portugalin kauden voidaan katsoa alkaneen 1500-luvulla, jolloin mm. julkaistiin ensimmäiset portugalin kieliopit. Tuolloin myös Luís de Camões kirjoitti teoksensa Os Lusíadas, Portugalin kansalliseepoksen.

Samoihin aikoihin alkanut siirtomaavalta teki portugalista maailmankielen. Kontaktit Amerikan, Afrikan ja Aasian kielten kanssa toivat myös jälleen uusia vaikutteita. Etelä-Amerikan alkuperäiskielistä lainattuja sanoja ovat esim. ananás 'ananas', abacaxi 'eräs ananaslaji', piranha 'piranja', mandioca 'maniokki' (tupi), chocolate 'suklaa', tomate 'tomaatti' (atsteekki), cacau 'kaakao' (nahuatl), alpaca 'alpaka'

(ketsua). Afrikkalaisista kielistä ovat peräisin mm. sanat samba, senzala 'orjien asuinrakennus', moleque 'vintiö, lurjus', macaco 'apina', banana 'banaani'. Aasialaista alkuperää taas ovat xaile 'huivi', canja 'kanakeitto', bengala 'kävelykeppi', caril 'curry', pagode 'pagodi', bambu (Intian kielet), bazar 'basaari' (persia), paxá 'pašša' (turkki) biombo 'sermi', leque 'viuhka', sacana 'lurjus' (japani), chá 'tee', chávena 'kuppi' (kiina). Portugalinkaan vaikutus ei rajoitu vanhoihin siirtomaa-alueisiin, vaan jopa japanin kielessä on runsaasti portugalilaisia lainoja, mm. arigatō 'kiitos' pohjautuu portugalin sanaan obrigado!

Luonnollisesti portugalin sanasto ei ole ainoastaan erilaisten valloitusten perua vaan kautta aikain se on lainannut, kuten kielet yleensä, runsaasti sanoja kulloinkin merkittävässä asemassa olleista sivistyskielistä. Kreikkalaisia sanoja ovat esim. anjo 'enkeli', diabo 'paholainen', liceu 'lukio', telefone 'puhelin', filosofia; sábado 'lauantai' taas tulee hepreasta. Keskiajalla lainattiin jonkin verran sanoja trubaduurilyriikan tärkeimmästä kielestä provensaalista, mm. balada 'balladi', jogral 'narri', trovador 'trubaduri'. Portugalin jouduttua vajaan sadaksi vuodeksi Espanjan kruunun alaisuuteen 1500–1600-luvuilla kieleen tuli runsaasti espanjalaisperäisiä sanoja, kuten moreno 'tumma', caudilho 'päällikkö', pandeiro 'tamburiini', cavalheiro 'aatelismies', façanha 'uroteko', rebelde 'kapinallinen', avançar 'edetä'. Myöhemmin tärkeä uudissanojen lähde oli ranska, jota kirjailijat ja muu kulttuuriväki kovasti ihailivat: jardim 'puutarha', paisagem 'maisema', chefe 'pomo', hotel 'hotelli', avenida 'puistokatu', elite 'eliitti', greve 'lakko', menu 'ruokalista', apartamento 'asunto', felicitar 'onnitella'. Vähemmässä määrin sanoja on lainattu myös esim. italiasta, piano, serenata 'serenadi', macarrão 'makaroni', saksasta, valsa 'valssi', gás 'kaasu' ja hollannista, manequim 'mallinukke, mannekiini'. Ja viime vuosikymmeninä tärkein vaikutin on ollut arvatenkin englantia, josta ovat peräisin mm. futebol 'jalkapallo', bife 'pihvi', pudim 'vanukas', sandes 'voileipä'.

Oma lukunsa on latina. Sehän on kaikkien romaanisten kielten äiti, joten suurin osa portugalinkin sanoista pohjautuu latinaan. Kuitenkin latinasta on myös myöhemmin lainattu uusia sanoja, mikä on johtanut mielenkiintoisiin sanapareihin, joiden kanta on sama, mutta joista toinen on tullut kieleen luonnollista kautta, ts. vähitellen muovautunut kielessä tapahtuneiden äänne muutosten mukana, ja toinen lainattu sellaisenaan, ainoastaan muokattuna portugalilaiseen asuun. Esimerkki samaa tarkoitavista sanoista on paço – palácio 'palatsi'; lisäksi omaperäistä sanaa saattaa hyvin usein vastata toisessa sanaluokassa oppitekoinen johdos, kuten substantiivi–adjektiivi-pareissa olho 'silmä' – ocular 'silmä-' chuva 'sade – pluvial 'sade-', ouro/oiro 'kulta' – áureo 'kultainen, kulta-'.

Brasilian portugali

Ympäri maailmaa levinnyt portugalin kieli ei luonnollisesti ole pysynyt täysin yhtenäisenä vaan se on eri puolilla saanut erilaisia piirteitä usein ympäröivien kielten vaikutuksesta. Päävariantteja on kaksi, Euroopan portugali ja Brasilian portugali. Brasilian itsenäistymiseen mennessä vuonna 1822 siellä puhuttu portugali oli siinä määrin etäännytynyt emämaan kielestä, että Brasilian portugalille päätettiin luoda omat normit. Lisäksi molemmat maat ovat myöhemmin tarkistaneet ja muokanneet omia normejaan. Brasiliassa puhuttu kieli poikkeaa Portugalissa puhutusta niin ääntämykseltään, kieliopiltaan kuin sanastoltaan. Siinä on säilynyt joitakin arkaaisia piirteitä, mutta toisaalta se on myös monissa tapauksissa muuttunut merkittävästi ja saanut vaikutteita Brasilian ja muun Etelä-Amerikan alkuperäiskielistä ja Afrikasta tuotujen orjien kielistä sekä naapurimaissa puhutusta espanjasta, jota sitä paitsi nykyisin opetetaan pakollisena Brasilian kouluissa. Jotkut kielitieteilijät pitävät brasilialaista suorastaan itsenäisenä kielenä; toisaalta on esitetty myös hurja – joskaan ei välttämättä täysin perusteeton – hypoteesi, että Brasilian portugali ja Amerikan espanja muutaman sadan vuoden kuluessa lopulta sulautuvat yhteen.

Mirandês

Monen yllätykseksi Portugali on kaksikielinen maa. Koilliskolkassa, Miranda do Douro alueella puhuttu mirandês sai virallisen aseman Portugalissa lain nojalla 29.1.1999. (Tarkkaan ottaen mirandês taitaa itse asiassa olla maan ainoa virallinen kieli, kuten muuan sikäläinen kielitieteilijä taannoin huomautti, portugaliala kun ei laissa mainita lainkaan, olihan sen asema ollut täysin kiistaton tuohon saakka.) Tässä kielimuodossa on joitakin portugalin ja galegon piirteitä, mutta lähinnä se voitaneen liittää samaan murreryhmään Espanjan maakuntien Leónin ja Asturiasin murteiden (kielten?) kanssa.

Santeri Siimes